

ΟΙ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΔΙΑΚΟΝΟΥ:
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ
ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

Η πρόσφατη έκδοση των επιστολών του Ιγνατίου διακόνου από τον C. Mango¹ αποτελεί σίγουρα κορυφαίο φιλολογικό γεγονός στον χώρο των βυζαντινών σπουδών. Ο εκδότης είχε από παλιά ασχοληθεί με τα κείμενα αυτά, είχε διευκρινίσει πολλά προβλήματα που συνδέονταν με την προσωπικότητα του λόγιου συγγραφέα τους, επομένως η έκδοση, η οποία συνοδεύεται από αγγλική μετάφραση και πλούσια σχόλια, αποτελεί το επιστέγασμα των ερευνών του στο πεδίο αυτό. Μόνον όποιος έχει μελετήσει το χφ 588 της μονής Βατοπεδίου, που παραδίδει τις επιστολές, είναι σε θέση να συνειδητοποιήσει το μέγεθος των δυσκολιών που συνάντησε ο εκδότης, αλλά και την επιτυχία με την οποία αντιμετώπισε τα ποικίλα εκδοτικά προβλήματα και αξιοποίησε ιστορικά τις πληροφορίες που δίνει ο συγγραφέας για πρόσωπα και πράγματα της εποχής του. Το κείμενο που παρέχεται δεν διαφέρει μόνο ριζικά από εκείνο της παλαιάς και πλημμελούς έκδοσης του Μ. Γεδεών, αλλά μπορεί πολύ άνετα να χαρακτηριστεί οριστικό. Εντυπωσιάζεται κανείς από την ευχέρεια, με την οποία ο Mango θεραπεύει προβληματικά χωρία, αποκαθιστώντας με επιτυχία το κείμενο σε πάρα πολλά σημεία. Ιδιαίτερα προσεγμένη είναι επίσης η μετάφραση. Όπως βέβαια επισημαίνει και ο ίδιος ο εκδότης (σ. VII), το κείμενο είναι επιδεκτικό βελτιώσεων, σίγουρα όμως θα πρέπει να κοπιήσουν πολλοί φιλόλογοι για ικανό χρονικό διάστημα, προκειμένου να αποκατασταθεί ικανοποιητικότερα ή προκειμένου να καταλήξουμε σε ερμηνείες πειστικότερες από εκείνες του Mango. Η παρούσα μελέτη πρέπει να θεωρηθεί ως μία μικρή συμβολή προς την κατεύθυνση αυτή. Σκοπός της είναι η αποκατάσταση του κειμένου ορισμένων προβληματικών

1. *The Correspondence of Ignatios the Deacon. Text, Translation and Commentary* by C. Mango with the Collaboration of S. Efthymiadis [CFHB 39], Washington D.C. 1997.

Οφείλω να ευχαριστήσω τον δάσκαλό μου, καθηγ. C. Mango, ο οποίος συζήτησε μαζί μου τις παρατηρήσεις μου και με προέτρεψε να τις δημοσιεύσω. Θερμά επίσης ευχαριστώ τους καθηγ. Ι. Στεφανή και Α. Καρπόζηλο, που διάβασαν την εργασία μου και με προφύλαξαν από πολλά σφάλματα.

χωρίων των επιστολών, ύστερα από μια νέα αντιβολή του κώδικα από μικροφίλμ. Στις παραπομπές που ακολουθούν προηγείται ο αριθμός της επιστολής, έπονται οι στίχοι, ενώ μέσα σε παρένθεση δηλώνεται ο αριθμός των σελίδων της έκδοσης.

(α) 3.18-19 (σ. 32) *Τήρησον οὖν μετ' εὐνοίας, καὶ πρὸς τὴν ἐκκλησίαν ταῦτα, τὸ πρόσωπον*

Ο κώδικας έχει *ταυ*, το οποίο διορθώθηκε σιωπηρά σε *ταῦτα*. Το ουδέτερο όμως είναι συντακτικά μετέωρο. Προτείνεται, γι' αυτόν τον λόγο, η διόρθωση *ταύτην*. Η αναφερόμενη εκκλησία είναι προφανώς η μητρόπολη της Νίκαιας που ποιμαίνει ο Ιγνάτιος.

(β) 4.1-3 (σσ. 32-34) *Ἰλιάδα συμφορῶν ὁ τῆς ἱερωσύνης ζυγὸς ἡμῖν ἀποτέτοκε· μὴ γὰρ φέρων τὸ τῆς ἀναξιοτήτος ἡμῶν ἐπαχθὲς ταύτη ἡμᾶς ἐπεβάρησεν καὶ χειμῶνι πραγμάτων ἐπέκλυσεν.*

Το *ταύτη* είναι διόρθωση του εκδότη από το *ταύτης* του κώδικα και έχει προφανώς έννοια επιρρηματική. Ίσως όμως είναι προτιμότερο να γραφεί *ταύταις* (sc. *ταῖς συμφοραῖς*).

(γ) 6.8-12 (σσ. 36-38) *Ὁ γὰρ ἀποδιδὸς τὸ γραμμάτιον (τοῦ) θεοφιλοῦς ἐπισκόπου Νικομηδείας ἡμᾶς ἐδίδαξεν ὡς τὰ ὑπὸ τὴν ποιμένην αὐτοῦ τελοῦντα εὐαγὴ μοναστήρια, δι' ἣν πρόφασιν εἰπεῖν ἀποροῦμεν, ὁ τοῦ ξενοδόχου Πυλῶν κουράτωρ ὑπεισελθὼν χρυσοῦ τινὰ ποσότητα παρ' αὐτῶν σφετερίζεται.*

Στην επιστολή 6 του Ιγνατίου, η οποία απευθύνεται στον ύπατο Κωνσταντίνο, ως γραμματοκομιστής αναφέρεται κάποιος άγνωστης ταυτότητας άνθρωπος που παρέδωσε προηγουμένως στον Ιγνάτιο την επιστολή ενός επισκόπου. Στην έκδοση του Mango ο επίσκοπος αυτός φαίνεται να ταυτίζεται με τον μητροπολίτη Νικομηδείας: *Ὁ γὰρ ἀποδιδὸς τὸ γραμμάτιον (τοῦ) θεοφιλοῦς ἐπισκόπου Νικομηδείας ἡμᾶς ἐδίδαξεν ὡς...* (6.8-9, σ. 36). Ακολουθεῖ η περιγραφή των δυσχερειῶν που αντιμετώπιζει ο επίσκοπος εξαιτίας των φοροεισπρακτόρων.

Η λέξη *Νικομηδείας* είναι διόρθωση του εκδότη από το *ἦκον*¹ του χειρογράφου, όπως μας πληροφορεῖ το κριτικό υπόμνημα. Ο Γεδεῶν διόρθωσε το *ἦκον*¹ σε *Ἰκονίου*, το οποίο όμως ο Mango, πολύ σωστά, δεν αποδέχεται, εφόσον ο ιεράρχης του Ικονίου δεν μπορεί να είχε καμμία αρμοδιότητα στα μοναστήρια της Βιθυνίας που απασχολούν τον Ιγνάτιο. Προσεκτικότερη ωστόσο μελέτη του χειρογράφου δείχνει ότι η επίμαχη λέξη είναι *ἦκον* ακολουθούμενο από τη γνωστή σύντμηση του *ὡς*. Επομένως στην πραγματικότητα ο κώδικας δεν παραδίδει *ἦκον* ή αλλά *ἦκον ὡς*, το οποίο μπορεί εύκολα να διορθωθεί σε *ἦκων ὡς*: ο γραμματοκομιστής που ήρθε σε μένα. Η ίδια φράση υπάρχει και στην επιστ. 37.58 (σ.

106): *ἤκειν ὡς ἡμᾶς*. Πρέπει, επίσης, να έχουμε υπ' όψιν ότι ο ποιμενάρχης της Νικομήδειας, κατά την περίοδο που γράφει ο Ιγνάτιος, ήταν μητροπολίτης, όχι επίσκοπος. Είναι δύσκολο ο καλός γνώστης των εκκλησιαστικών πραγμάτων Ιγνάτιος να υποβιβάζει έναν μητροπολίτη σε επίσκοπο².

(δ) 8.1-2 (σ. 42). *Ἐντροπή μου καὶ λύπη τὸ πρόσωπον καὶ δειλία βάλλει με πάντοθεν*.

Η πρόταση στερείται ρήματος. Το συνήθως εύκολα εννοούμενο ἐστὶ στην συγκεκριμένη περίπτωση δεν ικανοποιεί τις ανάγκες του νοήματος, ενώ το *βάλλει* που ακολουθεί δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί ως ρήμα και της πρώτης πρότασης. Αν συγκρίνουμε το χωρίο του Ιγνατίου με τον στίχο από τον οποίο εμπνέεται (Ψαλμ. 68(69).8: *ἐκάλυψεν ἐντροπή τὸ πρόσωπόν μου*), μπορούμε εύκολα να διορθώσουμε το *καὶ λύπη* σε *καλύπτει*. Η παραφθορά του κειμένου εξηγείται πολύ εύκολα από παλαιογραφική άποψη³.

(ε) 11.1-7 (σ. 48) *Πολλὰ μὲν ἦν τὰ πρὸς πληροφορίαν ἡμᾶς ἐκκαλούμενα περὶ τῆς ὑμετέρας ὀσιότητος καὶ δεικνύντα ὡς οὐ κατὰ τοὺς ἱεροὺς κανόνας ἑαυτὴν ἄγει καὶ διευθύνει καὶ τῆς ἀποστολικῆς κατ' οὐδὲν παράπτεται τρίβου· οἷον τὸ τῷ θεῷ πάλαι καθιερωσθαι· τὸ ἐν τοῖς θείοις ἐσχολακέναι λογίους· τὸ ἐν τῷ μεγίστῳ τετάχθαι βαθμῶ τῆς μητρὸς καὶ βασιλίδος πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν. Καὶ ἰδοὺ ὀρώμεν ὀλίγα τούτων ὑμᾶς φροντίσαι*.

Το οὐ αποτελεί προσθήκη του γραφέα του βατοπεδινού κώδικα (ή άλλου μεταγενέστερου «διορθωτή») *supra lineam*. Η προσθήκη όμως αυτή δημιουργεί πολλά ερωτηματικά. Πώς μπορεί ο Ιγνάτιος να βγάζει το συμπέρασμα ότι ο επίσκοπος Νουμερικῶν και αποδέκτης της επιστολής του ακολουθεῖ δρόμο αντίθετο από αυτόν που χάραξαν οι απόστολοι, από το γεγονός ότι έχει αφιερωθεῖ από παλιά στον Θεό, έχει ασχοληθεῖ επισταμένως με τα ιερά κείμενα και έχει καταλάβει το υψηλότερο αξίωμα της Μεγάλης Εκκλησίας; Αυτά όλα αποτελούν ενδείξεις, οι οποίες λογικά θα έπρεπε να τον είχαν οδηγήσει στο εντελῶς αντίθετο συμπέρασμα. Η ερμηνεία του χωρίου εξαρτάται από την έννοια που θα δοθεῖ στο ρήμα *παράπτεται*. Η φράση *τῆς ἀποστολικῆς κατ' οὐδὲν παράπτεται τρίβου* δεν σημαίνει *not following in any way the apostolic path*,

2. Βέβαια υπάρχουν κείμενα όπου γίνεται λόγος για την ἐπισκοπὴν Νικομηδείας. Βλ. π.χ. ένα τέτοιο στο ερμηνευτικό υπόμνημα της έκδοσης του Mango, σ. 198.

3. Παρόμοια παραφθορά παρατηρείται και στην επιστ. 45.27 (283 Gautier) του Θεοφιλάχτου Αχρίδος, όπου το *νευροῦνται* του κειμένου έχει μετατραπεί σε *εὐροῦνται* σε ὅλους τους κώδικες.

όπως μεταφράζει ο Mango, αλλά το ακριβώς αντίθετο, ότι δηλαδή ο αποδέκτης της επιστολής δεν αποκλίνει καθόλου από τον δρόμο των αποστόλων. Αν, λοιπόν, το ρήμα μεταφρασθεί με τον τρόπο αυτόν, η προσθήκη του *οὐ* είναι εντελώς περιττή και πρέπει να οφείλεται σε κάποιον διορθωτή που παρανόησε την έννοια του χωρίου. Ο Ιγνάτιος θέλει να πει ότι πολλοί λόγοι στο παρελθόν τον έκαναν να πιστεύει ότι ο επίσκοπος Νουμερικών ήταν καλός κληρικός, όπως για παράδειγμα η γνώση που διέθετε των γραφών και η εμπειρία του στην εκκλησιαστική διοίκηση, ορισμένα πρόσφατα όμως γεγονότα κλόνισαν την εμπιστοσύνη του σε αυτόν. Ο Mango πιστεύει επίσης ότι το υποκείμενο των απαρεμφάτων *καθιερωσθαι, έσχολακέναι, τετάχθαι* είναι ο ίδιος ο Ιγνάτιος (that I have been consecrated to God for a long time, that I have studied the holy Scriptures, and have been appointed to the highest rank), πράγμα που δεν ευσταθεί.

(ς) 11.20-21 (σ. 48) *έπιγνώτω τὸν έαυτῆς ποιμένα και καλοῦντα κλινάτω οὓς εὐήκοον.*

Όπως εκδίδεται το κείμενο, η μετοχή *καλοῦντα* είναι συντακτικά μετέωρη, εφόσον η ύπαρξη του *και* δεν μας επιτρέπει να τη θεωρήσουμε εξαρτημένη από το *έπιγνώτω*. Είναι λοιπόν προτιμότερο να διορθωθεί σε *καλοῦντι* και να εξαρτηθεί από το *κλινάτω οὓς*.

(ζ) 25.4-5 (σ. 78) *άλλ' έγκαρτερεῖ και περιφῦσα τούτοις, ὡς ἡ τοῦ Διὸς γούνασι Θετίς, μάλλον έμπεριέχεται.*

Το άρθρο *ἡ* δεν έχει καμία λειτουργία μέσα στο κείμενο, όπως θα είχε ενδεχομένως, αν ακολουθούσε μετά από αυτό η λέξη *Θετίς* (*ὡς ἡ Θετίς τοῦ Διὸς γούνασι*). Προτείνεται επομένως η διόρθωση του *ὡς ἡ* σε *ὡσει*.

(η) 33.47-48 (σ. 96) *άξιωθεί τῆς άγίας στολῆς έκεινης έπενδύσασθαι τὸ άξίωμα.*

Αντί *άγίας* ο κώδικας έχει *α^ς*, το οποίο προτιμότερο είναι να διαβασθεί ως *πρώτης*. Πρβ. Λουκᾶ 15.22 *έξενέγκατε τὴν στολὴν τὴν πρώτην και ένδύσατε αυτόν.*

(θ) 34.3-4 *και μάθω πλουτεῖν [και] ζήλω τῆς σῆς δαψιλοῦς τοῦ λόγου προχύσεως.*

Ο κώδικας δεν έχει *ζήλω* τῆς, όπως μπορεί κανείς να συμπεράνει από το κριτικό υπόμνημα, αλλά *ζηλωτῆς*. Η συσσώρευση δύο επιθέτων (*ζηλωτῆς-δαψιλοῦς*) χωρίς το συνδετικό *και* δεν φαίνεται να δημιουργεί πρόβλημα. Πρβ. 57.18-19 (σ. 140) *άσυμπαθῆς άπάνθρωπος κόλασις* 58.18 (σ. 142) *ταῖς αὐτοῦ άδεκάστοις σοφαῖς έπικρίσει και 1.1-2 (σ. 28) τῆ ανεξικάκω ὕμῶν (και) μακροθύμω χρηστότητι* (η προσθήκη του *και* φαίνεται εδώ περιττή). Το *και* πριν από την λέξη *ζηλωτῆς* δεν υπάρχει λόγος

να οβελισθεί.

(ι) 35.4-5 (σ. 98) τὸ τῆς παροιμίας, ἡλίκον εἰς ἔργον ἤγαγες (τὸ) κύων ἐπὶ φάτνης.

Το ἡλίκον είναι διόρθωση του εκδότη από το ἡλίκοις του κώδικα. Αλλού όμως ο Ιγνάτιος χρησιμοποιεί την ευκτική ἡλήκοι (43.2, σ. 118: ὡς ὁ ἱερώτατος, ἡλήκοι, ἀρχιερεὺς, μηδεμίαν ἡδύνουσαν πρὸς θυμηδίαν κεκακωμένης ψυχῆς εἰδὼς κεραννύειν ἀντίδοτον). Είναι λοιπὸν πιθανότερο ὅτι και ἐδῶ πρέπει να γραφεί ἡλήκοις. Ο επιστολογράφος ζητά συγγνώμη ἀπὸ τον ἀποδέκτη της επιστολῆς για τη χρήση της ανοίκειας παροιμίας κύων ἐπὶ φάτνης.

(ια) 36.13-14 (σ. 100) μὴ παρῶση τὸν ἄνδρα φάσκοντα

Ο κώδικας ἔχει παρότι, το οποίο ἴσως είναι προτιμότερο να διορθωθεί σε παρόψει. Το ψ, το οποίο σε βυζαντινά χειρόγραφα συχνά παριστάνεται με το σχῆμα σταυρού, μπορούσε εύκολα να εκληφθεῖ ως τ ἀπὸ ἕναν ἀπρόσεκτο αντιγραφέα. Πρβ. επιστ. 39.15-16 (σ. 110): μὴ οὖν παρόψει τὸν ἀττικιστὴν ἐπαίτην ἐμέ.

(ιβ) 37.20-22 (σ. 102) καὶ τοῦτο τοῦ φόρτου τῆς ἐρμαϊκῆς τῶν ψευσμάτων ἀμάξης οὐκ οἶδ' ὅπως ἀποκνισθεῖς' ἐστὶν ἀπορρώξ.

Το ἀποκνισθὲν που παραδίδει το χειρόγραφο συμφωνεῖ κατὰ γένος με την αντωνυμία τοῦτο, κατὰ συνέπεια δεν υπάρχει κανένας λόγος να διορθωθεί σε ἀποκνισθεῖς'.

(ιγ) 37.41-43 (σ. 104) ὁ ρυόμενος πτωχὸν ἐκ χειρὸς στερεωτέρων αὐτοῦ (καὶ ἐκ χειρὸς) δυνάστου οἰκτιρμοῖς ἐπινεύσοι καὶ ταῖς τῶν αὐτοῦ θεραπόντων ἐπικαμφθεῖ δεήσεσι.

Ὅπως ορθά επισημαίνει ο εκδότης στο υπόμνημα πηγῶν, το χωρίο αποτελεί συνδυασμὸ στίχων ἀπὸ τους Ψαλμοὺς 34(35).10, 71(72).12 και ἀπὸ τον Ἰώβ 29.12. Συνδυαζόμενες ὁμως οι εκφράσεις ἐκ χειρὸς στερεωτέρων αὐτοῦ και ἐκ χειρὸς δυνάστου, ἀκόμη και μετὰ την προσθήκη του και ἐκ χειρὸς, δημιουργοῦν στον αναγνώστη την αἴσθηση της ταυτολογίας. Στο χειρόγραφο η φράση στερεωτέρων αὐτοῦ περιβάλλεται κυκλικά ἀπὸ τελείες, οι οποίες, κατὰ την συνήθη πρακτικὴ των βυζαντινῶν χειρογράφων, δηλώνουν τον οβελισμό των λέξεων που περιβάλλουν. Αὐτὸ ἐπιβάλλει τον οβελισμό των λέξεων στερεωτέρων αὐτοῦ, χωρίς βέβαια να αποκλείεται εντελῶς η λύση που προκρίνει ο Mango. Δεν αποκλείεται οι φράσεις στερεωτέρων αὐτοῦ και δυνάστου να αποτελοῦν εναλλακτικὲς γραφές, η δεύτερη ἀπὸ τις οποίες γράφτηκε supra lineam στον ἀρχέτυπο του βατοπεδινού χειρογράφου και στη συνέχεια παρεισέφηρησε στο κείμενο.

(ιδ) 37.50-52 (σ. 104) *Διὸ εἰς ὄξυ τὴν Ὀξειαν ἐλέπτυνας καὶ νησίδα πτερωτὴν τὴν ἄλλως ἐνηχομένην τοῖς κύμασιν ἔδειξας καὶ ζοφερῶ πεταύρω τοῖς λόγοις κατέκλεισας.*

Η φράση είναι αρκετά δυσνόητη, ιδιαίτερα η τελευταία πρόταση. Η μετάφραση του εκδότη ...and enclosed her by your words in a gloomy trap, αν και αποδίδει σωστά την έννοια των λέξεων μεμονωμένα, δεν δίνει το γενικότερο νόημα αυτών που ήθελε να πει ο Ιγνάτιος. Γιατί ο αποδέκτης της επιστολής έκλεισε το νησί μέσα σε μία παγίδα; Είναι άραγε η παγίδα αυτή η επιστολή που έστειλε στον Ιγνάτιο; Σε μια τέτοια περίπτωση η έννοια του χωρίου έρχεται σε αντίθεση προς όσα λέει προηγουμένως ο συγγραφέας μας, εφόσον ο σκοπός του διάκονου Νικηφόρου ήταν να δοξάσει με επιστολή που έστειλε προηγουμένως στον Ιγνάτιο το νησί της Οξείας, όχι να αμαυρώσει την φήμη του. Άλλωστε γιατί τα λόγια είναι σκοτεινή παγίδα; Υπαινίσσεται μήπως ο Ιγνάτιος το σκούρο χρώμα της μελάνης;

Μια δυνατότητα θα ήταν να διορθωθεί το κείμενο σε ζοφερόν πέταυρον τοῖς λόγοις κατεκλείσας, οπότε η μετάφραση θα είναι: δόξασες με τα λόγια σου μια σκοτεινή παγίδα. Η αρνητική αυτή περιγραφή της Οξείας ταιριάζει απόλυτα με όσα λέει προηγουμένως ο Ιγνάτιος, ελεεινολογώντας τον φίλο του για την άθλια κατοικία του. Δεν μπόρεσα να εντοπίσω το ρήμα κατακλείζω σε άλλο κείμενο, ο σχηματισμός του πάντως φαίνεται απόλυτα ομαλός. Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι η διόρθωση που προτείνεται καταστρέφει τον ρυθμό του κειμένου, δηλαδή τον τονικό δάκτυλο που σχηματίζουν οι λέξεις λόγοις κατέκλεισας.

(ιε) 40.13 (σ. 112) *τὰ ὦτα ἔμυσαν.*

Το ρήμα μύω χρησιμοποιείται για τα μάτια, όχι για τα αυτιά. Είναι λοιπόν μάλλον επιβεβλημένη η διόρθωση του ἔμυσαν σε ἔβυσαν, η οποία είναι και ευεξήγητη από παλαιογραφική άποψη.

(ις) 41.13-14 (σ. 114) *ἴσθι τορόν τι καὶ ἐνυάλιον ἡμᾶς ἄσοντας ἐπιδραμεῖσθαί σοι.*

Αν δεχθούμε τη μετοχή του μέλλοντος ἄσοντας, θα πρέπει υποχρεωτικά να μεταφράσουμε: θα σου επιτεθούμε, για να τραγουδήσουμε τον Ενυάλιο. Ο Ενυάλιος όμως, η κραυγή των πολεμιστών, προηγείται της μάχης. Η διόρθωση επομένως του ἄσοντας σε ἄσαντας φαίνεται επιβεβλημένη (αφού τραγουδήσουμε τον Ενυάλιο, θα σου επιτεθούμε).

(ιζ) 42.6-7 (σ. 114) *καὶ τοῦτον ἀπόφρακτον εὐρών.*

Ο κώδικας δεν δίνει ἀπέφρακτον, όπως σημειώνεται στο κριτικό υπόμνημα, αλλά ἀπφρακτον. Το σύμπλεγμα π αναλύεται κανονικά ως περι, επομένως θα πρέπει να διαβάσουμε ἀπερίφρακτον. Άλλωστε η λέξη

ἀπόφρακτος δεν μαρτυρείται πουθενά. Πρέπει να σημειωθεί ότι και στην επ. 64.38 (σ. 158) η λέξη *περισκελία* στον κώδικα παραδίδεται ως *ε* *ψ* *σκελία*.

(ιη) 42.16-17 (σ. 116) *μηδ' ὡς γέροντι ταῖς ἀμαρτίαις νεάζοντι προσβαλὼν ἐξηγήσειε (sc. ὁ θάνατος) καὶ τοῖς ἐκεῖ παραδῶ τὴν κακίαν κολάζουσι.*

Ὅπως σημειώνεται και στο γλωσσάριο (σ. 220), το ρήμα *ἐξηττάω* είναι άπαξ. Είναι όμως σαφές ότι πρέπει να διορθωθεί σε *ἐξαίτησειε* (πρβ. Λουκᾶ 22.31: *ἰδοὺ ὁ σατανᾶς ἐξητήσατο ὑμᾶς τοῦ συνιάσαι ὡς τὸν σῆτον*).

(ιθ) 42.24-25 (σ. 116) *Τούτοις ἐγώ, κατάχρεως τούτων, ἐνηχόμενος.*

Το κριτικό υπόμνημα στην περίπτωση αυτή δεν είναι τόσο διαφωτιστικό. Απλώς σημειώνεται: *κατάχρεως V ἐνηχόμενος V*. Στην πραγματικότητα στο χειρόγραφο το κείμενο παραδίδεται ως εξής: *Τούτοις ἐγώ κατάχρεως τούτ(οις) ἐνηχόμενος*. Επομένως το τούτων αποτελεί σιωπηρή διόρθωση του εκδότη από το τούτοις του κώδικα, η οποία είναι περιττή. Η διόρθωση του Mango *ἐνηχόμενος* μάλλον πρόβλημα δημιουργεί, διότι, ακόμη και αν δεχθούμε ότι μπορεί κάποιος να κολυμπά μέσα στη φωτιά της κόλασης, είναι δύσκολο να φαντασθούμε κάποιον να κολυμπά στον κλαυθμὸν ἢ στον βρυγμὸν τῶν ὀδόντων, που αναφέρονται λίγο πριν (στίχ. 20-21) και τα οποία συνοφίζει στο χωρίο που συζητάμε ο Ιγνάτιος με την αντωνυμία *τούτοις*. Πολύ κοντά στη γραφή του κώδικα είναι η μετοχή *ἐνεχόμενος* που σημαίνει ότι ο συγγραφέας ενέχεται σε αυτές τις τιμωρίες. Προτείνεται λοιπόν το κείμενο να εκδοθεί ως εξής: *Τούτοις ἐγώ κατάχρεως, τούτοις ἐνεχόμενος*. Η σύνταξη του *κατάχρεως* και του ρήματος *ἐνεχομαι* με δοτική είναι συνήθης.

(κ) 42.27-31 (σ. 116) *Διὸ ταῖς προσευχαῖς ἐπικούρησον καὶ ἔλεω τὸν ἐλέους θελητὴν μοι κατάρτισαι, ἔν' οἰκτιρμοῖς χρηστοῖς τὸ πῦρ ἐπιμαράνομι, τὸν σκώληκα κοιμήσαι, τὸν σκότον σελαγίσαι, τὸν κλαυθμὸν κατασιγάσαι, τὸν βρυγμὸν ἐπιπραῦναι, τὸν τάρταρον ἐπιχλιάναι.*

Είναι δυνατόν ο Ιγνάτιος να ζητά από τον φίλο του να προσευχηθεί στον Θεό, προκειμένου να σβήσει αυτός ο ίδιος τη φωτιά της κόλασης που τον απειλεί; Το λογικό είναι να ζητά να το κάνει αυτό ο Θεός, ο οποίος είναι και ο μόνος που έχει τέτοια δυνατότητα. Άλλωστε τα απαρέμματα που ακολουθούν φαίνονται μετέωρα συντακτικά. Αν όμως το *ἐπιμαράνομι* διορθωθεί σε *ἐπιμαράνοι μοι* και το *κοιμήσαι* σε *κοιμήσαι*, (ευκτική), τότε το νόημα ρέει ομαλά: παρακάλεσε τον Θεό να με λυπηθεί, προκειμένου να σβήσει για χάρη μου τη φωτιά που με περιμένει, να

αποκοιμίσει το σκουλήκι...

(κα) 42.42-43 (σ. 116) Αἴθε μὴ τόσον πόδας ἐπὶ πάτον χθονὸς ἐπερείσας ἐβάδισα.

Ο εκδότης διορθώνει σε μὴ τόσον πόδας το μητόσον ποδός του κώδικα. Προτιμότερη όμως είναι η ανάγνωση μὴτ' ὅσον ποδός (ούτε όσο πατά ένα πόδι πάνω στη γη). Πρβ. παρόμοιες εκφράσεις στο *LSJ*⁹ s.v ὅσος IV, 1, πχ. ὅσον γε δυνάμεως (από τον Πλάτωνα, Κρατύλος 422c).

(κβ) 48.1-6 (σ. 126) Ἐστῶσιν ὡσὶ τὸ δὴ λεγόμενον καὶ κεχηνόσιν ὄμμασι τὴν σὴν ἀκουτισθῆναι φωνὴν καὶ τῆς χειρός σου προσιδεῖν γράμμα φροντίς ἡμῖν οὐχ ἡ τυχοῦσα προσῆν· ὧν μὴ τυχόντες, ἐνεάσαμεν καὶ ἐμύσαμεν καὶ τῇ γλώττῃ σιγὴν ἐπετρέψαμεν· ἀλλ' εἰ φθέγγαιο καὶ γράψαις, ἀκούσομεν καὶ βλέψομεν καὶ τὴν γλῶτταν εἰς τὸ λέγειν ὀπλίσομεν· καὶ εὐχου μοι, λογιώτατε πάτερ (παραθέτω εδώ ολόκληρη τη μικρή αυτή επιστολή).

Το ἐνεάσαμεν είναι διόρθωση από το ἐνύσαμεν του χειρογράφου. Επάνω από το -ν- υπάρχει ένα -ω-, όπως μας πληροφορεί το κριτικό υπόμνημα. Προσεκτικότερη όμως εξέταση του κώδικα μας οδηγεί στη διαπίστωση ότι δεν πρόκειται για -ω-, αλλά μάλλον για -β- (δηλαδή -μ-, όπως γραφόταν το β στα μικρογράμματα χειρόγραφα αυτής της περιόδου). Άρα το ἐνύσαμεν πρέπει να διορθωθεί σε ἐβύσαμεν. Η διόρθωση αυτή επιβάλλεται και από το νόημα της επιστολής. Το ρήμα ἐνεάζω σημαίνει ότι κάποιος είναι βουβός, πράγμα όμως που εδώ δηλώνεται και από τη φράση που ακολουθεί, τῇ γλώττῃ σιγὴν ἐπετρέψαμεν, οπότε υπάρχει ταυτολογία. Αυτό που χρειαζόμαστε είναι ένα ρήμα που να δηλώνει το κλείσιμο των αυτιών και το οποίο θα είναι αντίστοιχο προς το ἐστῶσιν ὡσὶ της αρχής και προς το ἀκούσομεν του τέλους, όπως το ἐμύσαμεν αντιστοιχεί στο κεχηνόσιν ὄμμασι και στο βλέψομεν. Η απουσία αντικειμένου του ἐβύσαμεν, ενός ρήματος που κανονικά χρησιμοποιείται μεταβατικά, δεν δημιουργεί πρόβλημα, εφόσον αυτό αναπληρώνεται εύκολα από την αρχική φράση Ἐστῶσιν ὡσίν. Επιπλέον το λογοπαίγνιο ἐβύσαμεν-ἐμύσαμεν είναι πολύ χαρακτηριστικό. Ίσως στην επιστολή απηχείται το γνωστό χωρίο (Ψαλμ. 37(38).14-15): ἐγὼ δὲ ὡσὶ κωφὸς οὐκ ἤκουον καὶ ὡσὶ ἄλαλος οὐκ ἀνοίγων τὸ στόμα αὐτοῦ καὶ ἐγενόμην ὡσὶ ἄνθρωπος οὐκ ἀκούων καὶ οὐκ ἔχων ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ ἔλεγκμούς.

(κγ) 54.30 (σ. 136) καὶ οὐ μέλει αὐτῷ τῆς ἀποδόσεως, ἀλλὰ βόσκεται κεναιῖς ἐλπίσι.

Το χειρόγραφο έχει μάλλον, οπότε αντί μέλει είναι προτιμότερο να γραφεί μέλον (ενν. ἐστὶ). Πρβ. επ. 26,5 (σ. 80): Εἰ οὖν οὐδέν σοι τούτων μέλον, γενοῦ πρὸς ἡμᾶς.

(κδ) 55.6 (σ. 138) ἤς μὴ ζημιώσης τοὺς παιδᾶς σου.

Το ἦν του κώδικα δεν υπάρχει λόγος να διορθωθεί σε ἤς, εφόσον το ρήμα ζημιῶ συντάσσεται κανονικά με δύο αιτιατικές.

(κε) 54.19-20 (σ. 140) Καὶ ἐπεὶ ταῦτα καὶ οὕτω διενεγεῖν ἡμᾶς τῶν ὑμετέρων δυσχερειῶν ἀνέγνωκας.

Η γενική δυσχερειῶν δημιουργεί πρόβλημα, εφόσον το ρήμα διαφέρω συντάσσεται κανονικά με αιτιατική. Προσεκτικότερη εξέταση αποδεικνύει ότι στην πραγματικότητα η γραφή του βατοπεδινού χειρογράφου είναι: τὴν ὑμῶ δυσχερεῖ ἀνέγνωκας, που εύκολα διορθώνεται σε τὴν ὑμετέραν δυσχέρειαν ἔγνωκας⁴.

(κς) 57.15-16 (σ. 140) ἢ καὶ ὅλως ὄμμα κινεῖν ἢ διανοίγειν (διανύχειν cod) τεθάρρηκεν;

Το κινεῖν είναι διόρθωση του εκδότη από το κυεῖν του κώδικα. Μήπως είναι προτιμότερο να διορθωθεί σε μύειν (πρβ. επιστ. 48, σ. 126);

(κζ) 57.32 (σ. 140) μήτε θεασάμενοι σε στέργομεν.

Στο κριτικό υπόμνημα σημειώνεται θεαμένοι V: corr. G. Στην πραγματικότητα το χειρόγραφο έχει μὴ τεθεαμένοι σε, το οποίο δεν υπάρχει κανένας λόγος να διορθωθεί.

(κη) 58.18-25 (σ. 142) τὰς πάντων στραγγαλιώδεις διαφορὰς εὐλύτως ἐπιδεσμεῖ καὶ χαρίεντας πρὸς τὰ ἑαυτῶν ἦθη παλινδρομεῖν ἐπαφήσιν, ὡς ἤδη τὸ ζητούμενον ἀπαράγραπτον ἔχοντας· οὐδὲ εἴποτε τινος αἰτήσεως διακούσοι καὶ ταύτης ὑπ' ἐντροπῆς καλυπτομένου προφερομένης ὡς περικάθαρμα καὶ περίψημα καὶ βδελυκτὸν ἀποτρόπαιον ἡγηται. Τῇ γὰρ πενιχρότητι καὶ εὐτελείᾳ μου προσέχων, (διατί) τῆς αὐτοῦ κηδεμονίας ἀλλοτριοῖ καὶ ἀνάξιον τίθεται...;

Ο Ιγνάτιος παραπονιέται για τη στάση του αποδέκτη της επιστολής, ο οποίος, ενώ εξυπηρετεί όλους τους άλλους, αρνείται να βοηθήσει τον ίδιο. Ο εκδότης προσθέτει το (διατί), για να φανεί και στο λεκτικό επίπεδο η αντίθεση που υπάρχει μεταξύ του πρώτου μέρους του χωρίου, όπου περιγράφεται η προσήγεια του αποδέκτη, και της πρότασης που αρχίζει με το Τῇ γὰρ όπου γίνεται λόγος για την αδιαφορία του για τα προβλήματα του Ιγνατίου. Το οὐδὲ αποτελεί διόρθωση από το ἐνουδὲ του κώδικα. Όμως το ἐνουδὲ μπορεί εύκολα να διορθωθεί σε ἐμοῦ δέ, ὁπότε η προσθήκη του διατί καθίσταται περιττή, εφόσον το ἐμοῦ δέ εἴπο-

4. Η παραφθορά μιας λέξης συχνά προκαλεί την παραφθορά και άλλων γειτονικών. Πρβ. την επιστ. 115.2-3 (543 Gautier) του Θεοφυλάκτου Αχρίδος, όπου η παραφθορά του ἀθελήτως σε εὐθελήτως στον κώδικα L προκάλεσε την παραφθορά του επόμενου οὐ κακῶς σε οὐ καλῶς.

τε... αναφέρεται στην συμπεριφορά του πρωτοσπαθάρου Λέοντα στον Ιγνάτιο, η οποία διαφέρει από τη στάση του έναντι όλων των άλλων.

(κθ) 62.8-9 (σ. 148) Ἄλλ' ἰλιγγιῶ τί γέγονεν εἰπεῖν

Ο κώδικας αντί γέγονεν εἰπεῖν έχει γεγον εἴσειν, το οποίο εύκολα μπορεί να διορθωθεί σε γεγωνήσειν (πρβ. για τη σύνταξη 10, 6-7, σ. 46 καὶ τί λογίσασθαι ἀγνοοῦμεν).

(λ) 63.11-12 (σ. 156) Καὶ τοῦτο τῆς διακρίσεως ὑμῶν πέλαγος...;

Στην πρόταση γίνεται ιδιαίτερα αισθητή η ἔλλειψη άρθρου στο πέλαγος, το οποίο μπορεί εύκολα να αποκατασταθεί, αν γράψουμε ποῦ τὸ ἀντί τοῦτο.

(λα) 64.16-29 (σ. 158) Ἀμέλει δι' οὐδὲν ἕτερον ἢ τούτου γε ἔνεκα μέχρι τοῦ δεῦρο τὰ τῆς περιστεράς καὶ τοῦ κόρακος ἡμῖν τεταμῖνται· οὔτε δὲ κατὰ τὸ πυκνόν, ὡσπερ ἔφη, τῶν περιόδων, ἐν αἷς οὐ καθ' ἡμᾶς ἀλλὰ καθ' ὑμᾶς πεφώραται, κολάζεται τὰ τοῦ κόρακος· οὔτε γὰρ πυκνότητα περιόδων τὸ σταλὲν ἐμπεριεῖχε γράμμα· δύο γὰρ ἢ τρεῖς ἀλλ' οὐ πλείους, ὡς ἐγὼ νομίζω, ἐν αἷς οὐκ ἐμέλλομεν ἀκούοντες ναυτιᾶν· οὐ διὰ τὸ ἀπίθανον· ἔστι γὰρ καὶ ἐν πυκνότητι περιόδων συνεχεῖ ἐνθυμημάτων εὐρεῖν πιθανότητα· ἀλλ' ἦν διὰ τὸ πιθανὸν μᾶλλον ἀγαπᾶν· καὶ γὰρ ἦν πληρεστάτως (πληρεστατου cod.; ἀπ πληρέστατον?) τὸ σταλὲν· ὥστε γραφῆ κατηγορίας ἤλως, τοῖς μὴ παθοῦσιν πάθος τι προσαγγείλας ἢ ἐπικαλέσας· ἐπεὶ οὐδὲ κατὰ τινὰ σύνθεσιν τῶν περιόδων ἡμάρτηται, ἢ καθ' ἕτερον ἤστινος τρόπον παρατηρήσεως ιδέας λόγου, ἵνα τὸ σὸν περὶ τὴν μέθοδον δεινὸν καὶ ἄλλως πολυμαθές, ὃ καὶ λίαν τεθαυμάκαμεν καὶ ἐν θάμβει πολλῶ πεποιήκαμεν, παραδράμωμεν.

Οι περιστάσεις που συνδέονται με τη συγγραφή της επιστολής 64 εμφανίζονται κάπως περίπλοκες. Η επιστολή αυτή είναι η τελευταία στο επιστολάριο και δεν προέρχεται από τον Ιγνάτιο, αλλά από τον στενό φίλο του και αποδέκτη των μισών σχεδόν επιστολών του, Νικηφόρο διάκονο και χαρτοφύλακα. Ο τίτλος της επιστολής στον κώδικα είναι ελλιπίης (Νικηφόρο Ἰγνατίω) η διόρθωση όμως του Mango (Νικηφόρου) έχει πολλές πιθανότητες να είναι ορθή. Ο Νικηφόρος αρχίζει με την τυπική εισαγωγή των βυζαντινών επιστολών, λέγοντας ότι τα βάσανα της ζωής δεν του επέτρεψαν για μεγάλο χρονικό διάστημα να επικοινωνήσει με τον Ιγνάτιο, όσο κι αν το επιθυμούσε. Στη συνέχεια υπάρχει ένα προβληματικό στην ερμηνεία του χωρίου, το οποίο παρατέθηκε εδώ ολόκληρο.

Δεν είναι κατ' αρχήν σαφής η αναφορά του επιστολογράφου στην αντίθεση περιστεριού και κόρακα. Ο Mango (σ. 204) υποθέτει με βάση ένα χωρίο επιστολής του Θεοδώρου του Στουδίτη (οὐ μίγει ὁ Θεός κορώνην καὶ περιστερὰν ἀλλὰ τὰ ὅμοια τοῖς ὁμοίοις) ότι υπήρχε μια παροι-

μιακή έκφραση σχετικά με το ασυμβίβαστο δύο προσώπων ή καταστάσεων, η οποία δεν μαρτυρείται αλλού. Αν η εικασία αυτή είναι βάσιμη, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο Ιγνάτιος σε προηγούμενη επιστολή του είχε κατηγορήσει τον Νικηφόρο ότι με τη μακρά διακοπή της μεταξύ τους επικοινωνίας είχε κάνει πράξη την παροιμία για το ασυμβίβαστο του κόρακα με το περιστέρι, δηλαδή ο ένας, ο Ιγνάτιος, μπορεί τώρα να παρομοιασθεί με περιστέρι, ενώ ο άλλος, ο Νικηφόρος, με κοράκι, με δύο ζώα δηλαδή εντελώς άσχετα μεταξύ τους. Η αναφορά στις εικονομαχικές έριδες που διαβλέπει ο εκδότης στη φράση *τὰ τῆς περιστερᾶς καὶ τοῦ κόρακος*, ή ακόμη και στην ενασχόληση του Ιγνατίου με τη συλλογή παροιμιών, δεν φαίνεται να πιστοποιείται από τα πράγματα.

Κατόπιν, ο Νικηφόρος αναφέρεται σε μια επιστολή, η οποία κρίθηκε αρνητικά εξαιτίας της πυκνότητας των περιόδων και του *ἀπιθάνου*. Ο εκδότης πιστεύει (σ. 204) ότι πρόκειται για παλαιότερη επιστολή του Νικηφόρου προς τον Ιγνάτιο, την οποία ο τελευταίος αποδοκίμασε με άλλο γράμμα του. Η άποψή μας είναι ότι συμβαίνει το αντίστροφο. Ο Ιγνάτιος έστειλε μια επιστολή στον Νικηφόρο, η οποία έμεινε αναπάντητη. Ο Ιγνάτιος επανήλθε με δεύτερη επιστολή, διερωτώμενος για τα αίτια της σιωπής του Νικηφόρου. Διατυπώνοντας διάφορες υποθέσεις, ο Ιγνάτιος υποψιάζεται ότι η πρώτη επιστολή του δεν άρεσε στον Νικηφόρο λόγω της πυκνότητας των περιόδων και του *ἀπιθάνου*, γι' αυτό και απαξίωσε να του απαντήσει. Αν η επιστολή προερχόταν από τον Νικηφόρο και δεν ήταν της αρεσκείας του Ιγνατίου, γιατί ο Νικηφόρος χρησιμοποιεί πρώτο πρόσωπο (*ἐν αἷς οὐκ ἐμέλλομεν ναυτιᾶν*), αντί δευτέρου (*ἐμελλες*); Ακόμη πιο χαρακτηριστική είναι η επόμενη φράση: *τοῖς μὴ παθοῦσι πάθος τι προσαγγείλας*. Αν ήταν ο Νικηφόρος συγγραφέας της επιστολής, πώς θα μπορούσε να δυσφορεί (*πάθος*) διαβάζοντας ένα κείμενο δικό του; Μπορεί βέβαια η φράση να δηλώνει τρίτα πρόσωπα, το προηγούμενο όμως *ἐμέλλομεν* μάλλον αποκλείει το ενδεχόμενο αυτό. Ακόμη ευκρινέστερο γίνεται το νόημα με τη φράση *ἵνα τὸ σὸν περὶ τὴν μέθοδον δεινὸν ... παρὰδράμωμεν*. Προς την ίδια κατεύθυνση μας οδηγεί και η φράση *οὐ καθ' ἡμᾶς ἀλλὰ καθ' ὑμᾶς πεφώραται*. Αν η επιστολή αυτή ήταν του Νικηφόρου, πώς θα υπήρχε ενδεχόμενο να εντοπίσει ο ίδιος σε αυτήν κάποιο ελάττωμα (*καθ' ἡμᾶς ... πεφώραται*);

Ορισμένες άλλες επιμέρους παρατηρήσεις στο κείμενο: 12.9 (σ. 50): *δέξῃται ὁ κώδικας ἀντὶ δέχῃται* της έκδοσης. — 23.7-8 (σ. 72) και 26.6-7 (σ. 80): Ἴσως το ἦ δεν χρειάζεται να διορθωθεί. Στην επιστ. 64.47-48 (σ. 160) ο δεύτερος όρος της σύγκρισης εισάγεται με το ἦ, χωρίς να προηγείται το *μᾶλλον* ή άλλη παρεμφερής λέξη. — 30.13 (σ. 86): *προπίνειν* ο

κώδικας αντί προπίνων. — 34.54 (σ. 96): παραμύθιον ο κώδικας αντί παραμυθίαν. — 43.4 (σ. 118): εἶμι ο κώδικας αντί εἶμί.— 45.25 (σ. 122): Να γραφεί νηφαλέον (νηφαλαιων ή νηφάλαιον cod.) αντί νηφάλιον. — 46.14 (σ. 124): πραῦ γελώσης ο κώδικας αντί πραῦγελώσης. — 57.23 (σ. 140): Η διόρθωση καίτοι, που είχα προτείνει στο παρελθόν, είναι περιττή και καταστρέφει το νόημα του κειμένου. — 58.10-11 (σ. 142): Ο κώδικας έχει ἐρῶ ὡς πάντες αντί ἐρῶ. Πάντες.— 60.1 (σ. 144): ἐγνώκεις ὁ κώδικας αντί ἔγνωκας.— 62.22 (σ. 150): Να γραφεί ἐπανερωτᾶ αντί ἐπανερῶτα.— 62.64 (σ. 152): ἐνεχείρισεν αντί ἐνεχείρησεν του κώδικα. — 62.70 (σ. 152): ροιζηδὸν αντί ρυζηδὸν του κώδικα (ὄχι ριζηδόν).

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ